

**MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA NİTQ QÜSURLARININ ETOLOGİYASI
VƏ ONLARIN TƏSNİFATI**

İlahə Əsgərova,
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
APTRİ

E-mail: ilaha.asker@mail.ru

Rəyçilər: *dos. D. Dostuzadə*
dos. S. Həsəni

Açar sözlər: *USİ, dizartriya, spastik, loqoped, davranış*
Ключевые слова: *ДЦП, дизартрия, спастический, логопед, поведение*
Key words: *Serebral Palsy, dizartria, spasti, locoped, behavior*

Nitq insanda ətrafdakı adamlarla ünsiyyət prosesində yaranır və inkişaf edir. Şifahi nitq həm savadlı, dəqiq və məntiqi fikrin ifadəçisi, həm düzgün tələffüz qaydalarının əks etdirilməsidir. Nitq ünsiyyətindən geniş istifadə etmək üçün, uşaqlarda qrammatik cəhətdən düzgün tələffüz və aydın nitq tərbiyə etmək lazımdır.

Şifahi nitq ana dilinin normalarına müvafiq olur. Lakin bəzi səbəblərin göstərdiyi təsir nəticəsində bu normalar pozulur və düzgün olmayan səs tələffüzü, kəkələmə, tın-tınlıq, (dizartriya), alaliya kimi qüsurlar özünü göstərir. Bəzən belə pozulmalar nitqi çətinləşdirir, nitqdən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadəni tamamilə qeyri mümkün edir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, müasir dövrdə altı yaşına qədər uşaqların 30%-dən çoxu tələffüz qüsurlarına malikdir. Bu qüsurlar uşaqların bəzilərində uzun müddət qalır və təlim-tərbiyə prosesində özünün mənfi təsirini göstərir.

Ümumiyyətlə nitq qüsurlarının əmələ gəlmə səbəbləri müxtəlifdir. Nitq qüsurlarını yaradan səbəblər arasında əlverişsiz xarici (ekzogen) və daxili (endogen) faktorları və eləcə də ətraf mühitin ekoloji şəraitini göstərmək olar.

Psixi və nitq proseslərinin formalaşdırılmasında bioloji və sosioloji amillərin birliyi prinsipi nitq sisteminin yaranmasına, nitq mühitinin, ünsiyyətin, emosional əlaqə və digər faktorların göstərdiyi təsiri müəyyən etməyə imkan verir. Nitq mühitinin mənfi təsiri dedikdə, valideynləri lal-kar, eşidən uşağın nitq geriliyini, yaxud kəkələyən uşağın ailəsində əsəbi vəziyyəti göstərmək olar.

R.E. Levina tərəfindən irəli sürülmüş nitq qüsurlarının analizinin üçüncü prinsipi uşağın nitqinin psixi inkişafının başqa tərəfləri ilə əlaqəsidir. L.S. Vıqotski, A.N. Leontyeva, A.R. Luriya və başqa alimlər göstərmişlər ki, insanın davranış formaları, nitqi, psixi funksiyaları və qabiliyyətləri uşağa anadangəlmə verilmir. Onlar uşaqda məqsədyönlü təlimin və tərbiyənin həlledici təsiri altında formalaşır.

Uşaqda bütün psixi proseslər – qavrayış, yaddaş, diqqət, təfəkkür, təxəyyül, məqsədyönlü davranış, birbaşa nitqin iştirakı ilə inkişaf edir (L.S. Vıqotski, A.R. Luriya, A.V. Zaporjes və başqaları).

Nitqin psixi inkişafının başqa tərəflər ilə əlaqəsi fərdi formada və nitqin hər bir komponenti üçün spesifik şəkildə həyata keçir. Məsələn, səs tələffüzünün inkişafı nitq aparatının hərəkəti-kinestetik funksiyasının, eşitmə qavrayışının və onlar arasında qarşılıqlı əlaqənin qorunub saxlanması və beynin analiz-sintez fəaliyyətindən asılıdır. Bu uşaqda öz tələffüzünü düzgün tələffüzlə həmişə müqayisə etmək cəhdi göstərmək imkanını müəyyənləşdirir. Beyin fəaliyyətinin analiz-sintez

çatışmazlığı zamanı uşaq özünün qüsurlu səs tələffüzünü düzgün tələffüzlə müqayisə etmir, onda nitqinə özü-özünə nəzarət olmur.

Nitqin qavranılmasında və səs analizi prosesində beyinin analiz-sintez fəaliyyəti böyük rol oynayır. Analiz-sintez fəaliyyətinin köməkliliyi ilə uşaq bəzi fonemlərin əlamətlərini ümumiləşdirməyə və onları başqalarından fərqləndirməyə başlayır.

Nitqin leksik-qrammatik və məna tərəfinin inkişafında təkəkkür prosesi əhəmiyyətli yer tutur. Uşaq eşitdiyi sözləri əşyanın, fəaliyyətini mənası ilə əlaqələndirir və müqayisə edə bilirə onda lüğət ehtiyatı və qrammatik quruluşu mənimsəmə müvəffəqiyyətlə keçir.

Nitq pozğunluqlarının analizi zamanı loqoped uşağın sağlamlığının ümumi vəziyyətinin xüsusiyyətlərini, hərəki sahəsinin vəziyyətini, görməni, eşitməni, intellekti, temperamentinin xüsusiyyətlərini və orqanizminin quruluşunu nəzərə almalıdır.

Nitqin psixi inkişafının əsasında aparılan nitq pozğunluqlarının analizi zamanı uşaqların öyrənilməsində kompleks yanaşmadan istifadə etmək lazımdır. Çünki nitq pozğunluqlarının qüsurlu quruluşunu izah etməkdə, onların diaqnostikasında, elmi əsaslarla aradan qaldırılmasında və qarşısının alınmasında çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Loqopediya XIX əsrin axırı XX əsrin əvvəllərində Avropa təbabətinin nitq pozğunluqlarının tədqiqi sahəsindəki böyük müvəffəqiyyətlərin təsiri altında olmuş və yaratdığı təsnifata əsaslanmışdır.

İlk dəfə A. Kussmail (1877) tərtib etdiyi təsnifatla nitq pozuntuları haqqında yaranmış anlayışları tənqid etmiş, sistemləşdirərək qaydaya salmışdır. Sonradan bu klinik təsnifat adlandırılmışdır.

XX əsrdə isə fiziologiya, təbabət, psixologiya, pedaqogika, linqvistika sahəsində fundamental və tətbiqi inkişaf ayrı-ayrı təsnifatlar arasında ziddiyyətlər yaratdı.

Nevrologiyada nitq pozuntularının növləri haqqındakı anlayışlara yenidən baxıldı. Loqopediya da bu yeni fikirlərdən kənarda qalmadı. M.E. Xvatsev, F.A. Rau, O.V. Pravdina, S.S. Lyapidevski və başqaları klinik təsnifata düzəliş verdilər və nəticədə bəzi pozuntular haqqında anlayışlar dəyişdi: nitq pozuntularının xarakteristikasının məzmunu xeyli genişləndi. Lakin klinik təsnifatda uşaqların və böyüklərin nitq pozuntuları ardıcılıqla dürüst müəyyən edilməmişdi.

Kliniki təsnifata görə aşağıdakı nitq qüsurları vardır:

1. Fonetik qüsurlar – səslərin təhrifi tələffüz və ya heç olmaması. Bu qüsurlar dislaliya, dizartriya və rinolaliya kimi diaqnozlaşdırılır.

2. Nitqin itirilməsi və ya inkişafdan geri qalması. Bura alaliya və afaziya daxildir.

3. Nitq sürətinin, ritminin və səliyyəsinin pozulması-taxilaliya, bradilaliya.

Uşaqlarda nitq pozğunluqlarının analizinin yeni prinsipi R.E. Levina tərəfindən dürüst ifadə edildi və loqopediyanın yeni bölməsinin əsası qoyuldu –Uşaq loqopediyası xüsusi tədqiqat obyektinə olmaqla pedaqoji elmin müstəqil bölməsinə çevrildi.

Beləliklə, hazırda loqopediyada nitq qüsurlarının iki təsnifatı mövcuddur –klinik-pedaqoji və psixoloji-pedaqoji (R.E. Levina). Bu təsnifatlar arasında heç bir ziddiyyət yoxdur. Onlar bir-birini tamamlayır, konkret nitq pozuntusuna yanaşmağı və uyğun korreksiya vasitələrinin seçilməsini əks etdirir.

Klinik-pedaqoji təsnifatın müsbət cəhəti nitq pozğunluqlarının maksimum diferensiallaşmış növlərinin əlamətləri əsasında qurulmasıdır. Bu da loqopedə müxtəlif formalı anomal inkişaf zamanı kompleks yanaşma əsasında nitq qüsurlarının dərəcəsini təyin etmək və uşağın maksimum fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla loqopedik təsirləri həyata keçirmək imkanı verir.

Klinik-pedaqoji təsnifatın sırf klinik təsnifatdan fərqi odur ki, nitq pozuntularının seçilməsi növləri qəti olaraq bu və ya digər növ xəstəliklərlə bağlanmışdır. Bu loqopedə diqqətini loqopedik təsirin obyektinə yönəltməyə kömək edir.

Klinik-pedaqoji təsnifatda göstərilən nitq pozuntuları iki əsas qrupa bölünür: şifahi nitq pozuntuları və yazılı nitq pozuntuları.

1. Şifahi nitq pozuntuları –öz növbəsində iki tipə bölünə bilər:

1) nitqin xarici tərtibatının pozulması;

2) nitqin daxili sisteminin pozulması və ya nitqin polimorf pozuntusu.

Xarici nitq pozuntusu bu və ya başqa sahənin zədələnməsindən asılı olaraq diferensiallaşır: səs yaranma;

söyləmənin temporitmik təşkili;

intonasiya-melodik;

səs tələffüzü.

Kiçik yaşlı uşaqların nitqi onun formalaşması mərhələsində səs tələffüzü çatışmazlıqları ilə fərqlənir. Bu ilk əvvəl artikulyasiya aparatının üzvlərinin natamam hərəkətləri nəticəsində meydana gəlir, yəni dil, dodaq, yumşaq damaq, aşağı çənənin hərəkətlərinin tam inkişaf etməməsi tələffüz qüsurlarını yaradır. İkinci səbəb uşaqlarda fonematik qavramanın, eşitmənin formalaşmaması, yəni eşitmə ilə səsləri qavramaq və bütün nitq səslərinin (fonemlərinin) dəqiq diferensiallaşdırmaq bacarığının tam inkişaf etməməsidir.

Buna görə də məktəbəqədər yaş dövrünün başlanmasında uşağın nitqi kifayət qədər aydın və təmiz səslənir. Məlumdur ki, uşaqlar bir-birlərindən qavramanın inkişaf səviyyəsinə, həmçinin nitq aparatının motorikasının inkişafına görə də fərqlənirlər. Bəzi uşaqlarda artikulyasiya hərəkətləri çox asan başa gəlir. Uşaqlar bir dəfə görmək və izah edilməklə onlar üçün əlçatmaz olan bir səs tələffüzünə nail ola bilirlər. Lakin digərləri əksinə öz nitq orqanlarını idarə edə bilmir və onlara uzun müddət məşq etmək lazım gəlir. Bundan sonra onlar lazımı artikulyasiya hərəkətləri edə bilirlər. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar səs səslərin çoxunu geniş yastılanmış dillə, hava axını ağızdan dilin ortasından keçməsi ilə tələffüz edirlər. Dilin düzgün olmayan vəziyyəti hava axınının istiqamətini dəyişərək səs tələffüzündə qüsurlar olmasına səbəb olur.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alıb, göstərmək lazımdır ki, məktəbəqədər yaş dövründə düzgün formalaşmış nitqin təbiəti edilməsi çox ciddi və lazımlı ictimai əhəmiyyətli vəzifədir. Bu vəzifənin məsuliyyətini həm valideynlər, müəl-limlər, tərbiyəçilər, həm də ictimaiyyət başa düşməlidir. Biz göstərdik ki, uşaqlarda 4-5 yaşından nitq qüsurlarının çoxu aradan çıxır. Lakin bu proses öz-özünə deyil, böyüklərin pedaqoji təsiri nəticəsində baş verir. Bu o vaxt nəticə verir ki, uşaq normal eşitsin və düzgün danışmaq üçün böyüklərin göstərişinə uyğun danışmağa həvəsi olsun.

Beləliklə, uşağın nitq mühitinin yaxşı olması, valideyn və tərbiyəçilərin aydın və düzgün nitqi çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Uşaq bağçalarında tərbiyəçilər uşaqlarda nitqin formalaşmasına xüsusi diqqət yetirməli və bu prosesə rəhbərlik etməlidirlər. Məşğələ saatlarında, gəzinti və rejim prosesində tərbiyəçilər uşaqların nitqinə ciddi nəzarət edib, onların aydın və səlis danışmalarına çalışmalıdırlar. Nitq inkişafı üzrə aparılan işlərdə ən mühüm yeri uşaqlarda düzgün səs tələffüzü və diksiyanın formalaşmasına istiqamətlanmış məşğələ və oyunlara çox yer vermək lazımdır. Dəqiq artikulyasiyaların inkişafı uşaqlarda danışmaq vaxtı müsahibinin üzünə baxmaq vərdişi yaradır və beləliklə də uşaqlarda dodaq və dilin hərəkətini izləmək bacarığı formalaşır.

Uşaq nitq pozuntusu zamanı müvafiq korreksiya tədbirləri aparılmazsa onun intellektual inkişafının tempi ləngiyə bilər. Nitq qüsurlarının təsirdən uşaq, ətrafdakılarla az ünsiyyətdə olur və bununla bağlı təsəvvür dairəsi xeyli məhdudlaşır, təkəkkürün inkişafı tempi ləngiyir.

Beləliklə, aparılan sistemli və məqsədyönlü iş nəticəsində uşaqlarda düzgün səs tələffüzünə nail olmaq və nitq qüsurlarının qarşısını almaq olar.

Məqalənin aktuallığı. Nitqi qüsurlu məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqində yaranan çətinliklərə və onların aradan qaldırılması yollarına həsr olunub.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə nitqi qüsurlu məktəbəqədər yaşlı uşaq-larda şifahi və yazılı nitqin problemləri araşdırılır, aradan qaldırılmasına dair məsləhətlər verilib.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə irəli sürülən təkliflər və nəticələr, məktəbəqədər müəssisələrdə təlim-tərbiyə prosesində nəzərə alın bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. S.Ə. Qasımov. Xüsusi məktəblərdə anomal uşaqların nitq inkişafı. Bakı. 1999.
2. N.Kazımov. Şagirdlərdə yeni biliyə maraq yaradılması yolları. Bakı. 1996.
3. D.Ə. Dostuzadə. Eşitməsi qüsurlu uşaqlarla işin təşkili. Bakı. 2011.
4. T.H. Ağayeva. S.M. Əliyeva. Loqopediyanın nəzəri-praktik məsələləri. Bakı-1999.
5. A.A. Леонтьев. Язык, речи и речевая деятельность. М., 1965.
6. Эйдинова М.Б. Правдина-Винарская Е.Н. Детские церебральные параличи и их преодоления. М.: Прощение, 1969.

И. Аскерова

КЛАССИФИКАЦИЯ И ЭТИОЛОГИЯ РЕЧЕВЫХ НАРУШЕНИЙ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА РЕЗЮМЕ

Анализ проведенных исследований показывает, что в настоящее время около 30% детей до шести лет имеют речевые дефекты. Такие дефекты могут не проходить сами по себе и оказывать отрицательное влияние на процесс учебы. Для диагностики этих проблем нужен комплексный подход. С помощью целенаправленной и системной коррекционной работы можно добиться положительных результатов.

I. Asgarova

ETHIOLOGY AND CLASSIFICATION OF SPEECH IMPAIRMENT OF PRE-SCHOOL CHILDREN SUMMARY

Analysis of the conducted researches showed that currently, about 30% of children up to six years have speech defects. Such defects may not pass by itself and have a negative impact on the learning process. To diagnose these problems need a comprehensive approach. By using targeted and systemic corrective work can achieve positive results.

Redaksiyaya daxil olub: 17.05.2016